

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

**TEZĂ DE DOCTORAT
(REZUMAT)**

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. EVA MÂRZA

Student-doctorand:

MARIANA AVRAM

ALBA IULIA

2017

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

**MANUSCRISE ȘI CĂRȚI
DIN SECOLELE XVII-XIX.
MĂNĂSTIREA BISTRIȚA OLTEANĂ
(REZUMAT)**

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. EVA MÂRZA

Student-doctorand:

MARIANA AVRAM

ALBA IULIA

2017

CUPRINS

Argument	p. 5
I. Considerații istoriografice	p. 11
1. Istoriografia cărții românești vechi	p. 11
2. Carte vâlceană	p. 17
II. Mănăstirea Bistrița: legenda-ctitorie-istorie	p. 24
1. Descrierea arealului vâlcean	p. 24
2. Mănăstirea Bistrița între legendă și ctitorie	p. 28
3. Mănăstirea Bistrița: scurt istoric	p. 34
III. Mănăstirea Bistrița în contextul vieții culturale	p. 43
1. Debutul activității culturale în Oltenia	p. 43
2. Școlile bistrițene; activitatea cărturărească	p. 49
a. Școala slavo-română	p. 49
b. Școala românească	p. 60
IV. Colecția veche de manuscrise ale Mănăstirii Bistrița	p. 67
V. Despre colecția de carte românească veche a Mănăstirii Bistrița	p. 95
1. Constituirea colecției	p. 95
2. Carte manuscrisă și tipărită	p. 97
VI. Pomelnice românești din arealul bistrițean	p. 109
Pomelnice în spațiul românesc	p. 109
Pomelnicul ctitoricesc al Mănăstirii Horezu, 1698	p. 114
Pomelnicul părintelui Ioan arhimandritul	p. 120
Miscelaneul 4451 (1782-1841). Mănăstirea Bistrița olteană	p. 125
Proscomisarionul bisericii Buna Vestire: Râmnicu Vâlcea (1881)	p. 131

Proscomisarionul bisericii din Bărbătești din arealul Mănăstirii Bistrița	p. 141
Pomelnic ctitoricesc al bisericii sf. Dumitru realizat de Pahomie mh	p. 147
Un alt Pomelnic ctitoricesc semnat Ștefan, sec. XIX	p. 153
Pomelnic ctitoricesc al bisericii Buna Vestire, sec. XIX	p. 155
VII. Cărți și donatori	p. 159
Donație bisericească și laică dintru începuturi	p. 160
Donații domnești	p. 162
Donații ierarhicești	p. 165
Donații preoțești	p. 171
Grija pentru cărți și donații din partea comunității	p. 178
Protejarea cărții prin anathema	p. 180
Concluzii	p. 186
Prelucrarea informatică a cărților cercetate	p. 192
Bibliografia	p. 215
Lista anexelor	p. 228
Anexe	p. 229
Titlurile de fișe existente în Fondul de carte	p. 229
Lista ilustrațiilor	p. 242
Lista planșelor	p. 250
Foto Pomelnice	p. 251

Cuvinte cheie: carte veche, copişti, cititori, manuscris, Mănăstirea Bistrița, Neagoie Basarab, pomelnic, scriptoriu.

Teza de doctorat cu titlul *Manuscrise și cărți din secolele XVII-XIX. Mănăstirea Bistrița olteană* constituie un studiu asupra unui segment din patrimoniul de cărți și manuscrise aflate în custodia acesteia.

Debutul lucrării noastre îl constituie partea dedicată **informațiilor istoriografice** privind cartea românească veche în general, apoi istoriografia cărții din arealul vâlcean. Prima identificare importantă, prin care putem vorbi despre istoriografia cărții din Mănăstirea Bistrița olteană se datorează istoricului Alexandru Odobescu, care prin memoriul adresat Ministerului Cultelor de a se înființa la nivel național comisii pentru evaluarea și identificarea cărților vechi aflate în biserici parohiale, mănăstiri sau case particulare, și-a atras atenția specialiștilor asupra numărului de carte aflat și în mănăstirea noastră.

Cercetarea noastră a avut ca scop principal ideea conform căreia Mănăstirea Bistrița a avut odinioară, ca toate așezămintele europene creștine, o bibliotecă. Aceasta a început să se formeze cu siguranță la scurt timp după înființarea edificiului. Propunând această temă de cercetare, ne-am gândit la reconstituirea bibliotecii mănăstirești, un act de valorificare a fondului bibliofil din trecut și din prezent. Cărțile din bibliotecă au deservit în timp nu numai pe slujitorii mănăstirii, dar au stat la dispoziția copiştilor în scopul multiplicării lor pentru folosul altora. Nu în ultimul rând, trebuie să avem în vedere că acele exemplare au stat și la dispoziția cititorilor.

Pentru tema noastră am consultat diverse lucrări ale specialiștilor în domeniul cercetării cărții de patrimoniu atât din Moldova, Transilvania, cât și din Țara Românească. În teză am menționat detaliat numele și lucrările reprezentative ale celor care au contribuit la dezvoltarea culturii românești.

Printre aceștia putem enumera pe Dan Simonescu, Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dimitrie Iarcu, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Mircea Tomescu, Gheorghe Buluță, Nicolae Iorga, Dan Horia Mazilu, Constantin Bălan, Ștefan Ștefănescu, Elena Chiaburu, Vasilie Popp, Eva Mârza, Cornel Tatai-Baltă, Gabriela Mircea, Daniela Poenaru, Ioan Maria Oros, Anca Elisabeta Tatay, Daniela Lupu, Aurelia Florescu etc.

În ceea ce privește istoriografia locală, din arealul bistrițean, se disting personalități marcante precum Costea Marinoiu, Dumitru Bondoc, Eugen Petrescu etc. Totodată nu am putut ocoli lucrările arhimandritului Veniamin Micle, preot slujitor al mănăstirii noastre, cel care a abordat diverse teme cu privire la istoria Bisericii ortodoxe, a băniei familiei Craioveștilor, a mănăstirii noastre, precum și studii despre istoria tiparului fiind preocupat de susținerea polemicii privind mutarea primei tipografii în context bistrițean. Teoria despre Macarie, tipograf bistrițean, este susținută și de mai marii bisericii precum Î. P. S. Dr. Varsanufie Gogescu.

La fondarea numeroaselor mănăstiri se află moaștele unui sfânt¹. Mănăstirea Bistrița, din timpul domnitorului Neagoe Basarab² este ocrotită de patronul ei spiritual, Sf. Grigorie Decapolitul. Sfintele lui moaște „să odihnesc” în partea stângă a altarului bisericii³. Acestea au fost cumpărate de la un demnitar turc din Constantinopol⁴. În acest sens s-a perpetuat prin viu

¹ Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, Editura Științifică, 1970, p. 172.

² Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, Minerva, 1905, p.193; Gherasim Cristea, *Istoria Eparhiei Râmnicului*, Râmnicu Vâlcea, Editura Conphys, 2009, p. 355.

³ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, B.A.R. 1601- 3100, vol. II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 299, ms. rom. 2513.

⁴ Tranzacția a avut loc în anul 1497 sub forma: „așa Ț-i să vor da, au răspuns turcul, deaca le vei cumpăni cu galbeni [...] punându-să Sf. moaște în cumpănă și atârând în jos mult, Banul Barbu a început să puie în cealaltă terezie a cumpenii galbeni. Și puțină sumă puind, îndată s-au rădicat cea cu moaștele sfântului și au stătut întocmai. Care lucru văzându-l turcul au zis cu mirare: bac, bac, geaur, geaura țecer; adică, vezi, vezi cum Hristian la Hristian trage”. Vezi la *Viețile sfinților din luna lui noiembrie*, 1835, p. 292-293.

grai legenda, potrivit căreia, această mănăstire a fost fondată datorită minunii săvârșite de Sf. Mare Mucenic Procopie⁵ și marele ban Barbu Craiovescu, cărmuitor și caimacan a cinci județe ale țării Banatului Craiovei. Datorită unor pârâciuni mari a fost vreme de peste doi ani închis într-o temniță întunecoasă la Țarigrad, suferind groaznice chinuri și a promis că dacă scapă teafăr va face o mănăstire cu toate zestrele ei, moșii, robi și altele, ostenindu-se să aducă moaștele unui sfânt, „la acea mănăstire unde mi se va arăta a se săvârși aceasta”⁶. Ajungând în chip miraculos în fața altarului biseriței din lemn ce purta hramul Sf. Mare Mucenic Procopie, împreună cu ceilalți frați ai săi Pârveu, Radu și Danciu ctitorește Mănăstirea Bistrița la sfârșitul secolului al XV-lea, 1491-1492⁷.

Prima atestare documentară a mănăstirii se păstrează în „Hrisovul de danie” care este datat în 16 martie 1494, în timpul domniei lui Vlad voievod Călugăru⁸. În epocă, Mănăstirea Bistrița era cunoscută ca „Bistrița Craioveștilor”⁹. Dintre toate ctitoriile boierești din Țara Românească, mănăstirea dispunea de cea mai mare avere. Este una din cele mai bogate (și după anul 1777) și străvechi vetre monahale vâlcene¹⁰. Din descrierea celor mai însemnate mănăstiri existente în Oltenia Austriacă din anul 1737¹¹ este o mănăstire frumoasă și puternică, așezată pe un munte înalt lângă râul Bistrița

⁵ Există și o altă variantă a minunii relatată în teză.

⁶ Veniamin Micle, *Cuviosul Chiriac Râmniceanu monahul isihast*, Eparhia Râmnicului, Sfânta Mănăstire Bistrița, 2003, p. 103.

⁷ Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, Editura Științifică, 1973, p. 363.

⁸ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV- XVI)*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 168.

⁹ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Științifică, 1957, p. 287.

¹⁰ Constantin Dapontes (1714 – 1784), *Descrierea geografică a Daciei*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 388.

¹¹ Despre cucerirea Olteniei de Austrieci la: Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă: 1718-1739*, București, Editura Enciclopedică, 1998.

la o distanță de patru ceasuri de Mănăstirea Dintr-un Lemn¹². Pictura bisericii este atribuită zugravilor Dobromir din Târgoviște în colaborare cu Dumitru și Chirtop¹³, după distrugerile¹⁴ pricinuite de Mihnea Cel Rău din anul 1509. Hramul bisericii păstrându-se până-n prezent, Adormirea Maicii Domnului. Întrucât acești meșteri au aplicat aceeași tehnică și la alte edificii din epocă precum ctitoria lui Radu cel Mare de lângă Târgoviște, Mănăstirea Dealu¹⁵, alături de biserica mitropolitană a Târgoviștei precum și la celebra biserică a mănăstirii Curtea de Argeș, istoricul arhitect Spiridon Cegăneanu împreună cu alți specialiști propun ipoteza conform căreia legendarul meșterul Manole ar fi fost și sculptorul în piatră al acestui așezământ. În *Dosarul* care cuprinde etapele restaurării bisericii din anul 1846 epigrafistul Grigore Tocilescu a identificat în tocul ușii de la biserica cea veche o scurtă inscripție cu numele acestuia: Mane¹⁶. De aici și ipoteza lansată.

Odată cu secularizarea averilor mănăstirești și *Legea călugăriei*, rolul mănăstirii se diminuează. Alexandru Odobescu, în cercetările sale care au fost publicate în *Revista Română pentru Științe, Litere și Arte* din anul 1861, a fost cel care a constatat că Mănăstirea Bistrița a păstrat cele mai multe obiecte istorice și documentare de tot felul cunoscute până atunci: icoane, vase de argint, stofe și cusături prețioase, odăjdii preoțești, manuscrise, românești, slave și grecești, cărți tipărite, piese unicate astăzi considerate patrimoniul cultural național, precum și alte obiecte vechi¹⁷. În anul 1883 a

¹² Așezată la șase ceasuri de Râmnic, denumirea fiindu-i atribuită de existența capelei construite dintr-un copac și realizată de un singur om în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997, p.186.

¹³ Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 56.

¹⁴ Au fost surpate zidurile mănăstirii cu tunuri, în P. P. Panaitescu în *Viața feudală*, p. 452.

¹⁵ Vasile Drăguț, *Dicționar*, p. 122.

¹⁶ Ștefan Ștefănescu, *Bănia*, p. 121,

¹⁷ Alexandru Odobescu, *Revista Română pentru Științe, Litere și Arte*, vol. I, București, Administrația revistei Pasagiul român, 1861, p. 704. Alexandru Odobescu a avut în vedere pe lângă Mănăstirea Bistrița și cea de la Cozia, pe care o pomenește în articol.

avut loc o restaurare a mănăstirii sub egida Ministerului de război, care va instala aici Școala de Subofițeri. Până în anul 1982, în incinta mănăstirii au funcționat diverse instituții laice, care au dus la degradarea construcțiilor și perturbarea vieții monahale.

În apropierea mănăstirii se află Schitul din Peștera Sfântului Grigorie Decapolitul. Pentru a pătrunde înăuntru acesteia trebuie parcursă o cavitate, greu accesibilă. Aici se găsesc două biserici de patrimoniu A. Cea dintâi datează de la sfârșitul secolului XV și are catapetezma săpată în piatră cu o singură ușă diaconească ce are hramul Intrarea în biserică a Maicii Domnului, iar cealaltă datează de la mijlocul secolului al XVII-lea și poartă hramul Sfinții Îngeri¹⁸. Peștera este situată la altitudinea de 750 m, iar deasupra albiei râului, la 44 m. Aici se adăpostea personalul monahal și era depus tezaurul mănăstiresc în vremuri de primejdii. Paul de Alep scria că, atunci când țara era în pericol, însuși domnitorul își trimitea aici, la adăpost, averea, soția și copiii. Poziția ei de necucerit este constatată și de banul Mihail Cantacuzino, afirmând: „în toate părțile, și în sus și în jos, este prăpastie, ca și cum ar fi muntele într-adins tăiat, și împotriva este munte prăpăstios, printre care curge apa Bistriței”¹⁹.

Cultura românească în epoca feudală se rezumă la curtea domnească, la curțile feudale și la biserică. Această cultură *superioară* se manifesta însă într-o limbă străină, limba slavă bisericească, înțeleasă numai de reprezentanții bisericii și de membrii păturilor superioare. Limba slavă este de fapt limba latină a Europei Occidentale. Este o limbă în care s-a scris literatura religioasă în slujba bisericii, literatura istorică, eroică a curților domnești și boierești, dar, în ultimă instanță ea se folosește și pentru scrierea

¹⁸ Album turistic al monumentelor istorico-religioase din județele Olt și Vâlcea, vol II, Vâlcea, Fundația Cuvântul care zidește, 2013, p. 347-350.

¹⁹ Veniamin Micle, *Ieromonahul Macarie tipograf român (1508-1512)*, Mănăstirea Bistrița olteană, 2008, p. 170.

documentelor oficiale emanate de cancelarie. Arta folosește motive religioase comune celei de la curțile feudale. Cultura slavonă cea cultă a păturii superioare ale societății și a bisericii, face treptat, pe parcursul secolelor XVI-XVII, loc culturii în limba poporului, singura ce poate fi înțeleasă de acesta²⁰.

Limba slavă care se folosea în Țările Române ca limbă literară și de stat, este o limbă neînțeleasă în acest spațiu geografic, cu infiltrații și influențe ale limbilor slave vii. În Țara Românească, pentru copierea cărților bisericești, în corespondență și în actele oficiale, se folosea această veche limbă bisericească, influențată de limba bulgară din secolele XII-XV (limba medio-bulgară) și de limba nouă bulgară, vorbită după în acea epocă. Pe lângă influența bulgară, limba slavă bisericească din Țara Românească mai purta și semnele limbii sârbe (limba româno-sârbă). Cele mai vechi manuscrise slavo-românești au fost scrise sub aceste influențe, la care în Moldova au apărut și urme ale limbii rusești²¹.

Cele mai vechi manuscrise în limba slavonă provenind din scriptoriile de pe teritoriul românesc sunt databile cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, de după întemeierea statelor feudale²². Comanditarii textelor manuscrise erau mânăstirile dar și persoanele particulare, cele cu dare de mână, pentru că manuscrisele au avut prețurile foarte mari. Pentru redactarea hrisoavelor de cancelarie, diecii, grămăticii și logofeții²³, care scriau documente oficiale, corespondență în țară și pentru străinătate, aveau nevoie de cunoștințe

²⁰ Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 18.

²¹ Ioan Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, vol. I (1413-1508), București, Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1905, p. 18-28 în *Introducere*.

²² V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața*, p. 505.

²³ În unele documente scrise în secolul al XVII-lea logofătului i se mai spune și așezător de cuvinte; vezi la Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și Marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 172.

esențiale în domeniul diplomatiei, chiar și cunoștințe juridice, trebuiau să cunoască limba latină ca limbă de circulație internațională²⁴.

Specific mănăstirilor în general și celor românești de asemenea, era deprinderea călugărilor cu arta caligrafiei și a miniaturii pentru împodobirea manuscriselor și copierea cărților religioase. La scurt timp de la fondarea ei, în contextul funcționării scriptoriului și școlii de copişti, Mănăstirea Bistrița a devenit un centru de miniaturiști și caligrafi. Cele mai multe manuscrise copiate în secolele XVI-XVII au un aspect grafic deosebit de îngrijit, datorită preocupărilor susținute de a se realiza opere de artă luxoase. Dovada existenței preocupării în înluminarea manuscriselor sunt exemplarele păstrate.

Mănăstirea Bistrița a reprezentat în epoca Renașterii un focar de cultură cu o intensă activitate cărțurărescă, fiind în „conurență” cu marile centre culturale din Moldova, comparabilă cu cărțurari ai mănăstirii Neamț, dar nu în ultimul rând cu cele similare din Europa Centrală și de Sud-Est²⁵. Aici s-au realizat prețioase lucrări manuscrise cu o iscusință caligrafică deosebită ce depășea cu mult sfera unor interese locale. Călugării bistrițeni s-au remarcat prin copierea unor texte slavo-române, cărți de cult, unele texte auxiliare serviciului religios, lucrări juridice etc²⁶. De aici s-a difuzat literatura recomandată și colportată de monahii isihăști cu conținut dogmatic și ascetic concretizată în așa numitele *Sbornice* cu „omilii” și „cuvinte”. Barbu Craiovescu a organizat și supravegheat funcționarea în condiții optime a **Școlii de cultură slavonă** pentru formarea și educarea fiilor și nepoților din neamul său, precum și a altor fii de boieri și slujitori bisericești. Cel mai strălucit elev al Școlii de la Bistrița a fost însuși domnitorul Neagoe Basarab.

²⁴ Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, București, Editura Universității București, 1984, p. 61.

²⁵ Jacques Le Goff, *Civilizația*, p. 172-174.

²⁶ Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, Minerva, 1984, p. 84.

Primele texte românești au început să apară în prima jumătate a secolului al XVI-lea, când Școala slavonă intră în declin datorită evoluției culturale²⁷. Treptat limba română începe să se afirme sistematic atât în administrație și treptat și mai încet și în viața religioasă. Elevii de la Bistrița învățau gramatica slavonă, dar realizau și numeroase traduceri în limba vorbită de popor, astfel că pe la mijlocul secolului XVI reușesc să o transpună și în scris. Atunci apar primele încercări de scriere românească și redactarea unor texte originale în scriptoriul mănăstirii, opere ale celor care au putut învăța aici scrisul și cititul. Un exemplu datorat oamenilor locului este *Zapisul egumenului Eftimie*, realizat în cancelaria/scriptoriul mănăstirii la anul 1573²⁸. Documentul face parte din așa numitele *Acte netrebnice ale Mănăstirii Bistrița din Oltenia*. Pe verso-ul acestuia s-a găsit însemnarea tot în limba română: *Iazul morii din Băbeani*. Acesta se afla în vremea lui Nicolae Iorga în Arhivele Naționale ale României²⁹, cu titlul *Memorandum despre facerea unui iaz de móră*.

În Mănăstirea Bistrița, un alt lider care a susținut învățarea limbii române a fost egumenul Teofil, de aici din locurile natale, din Costeștii Vâlcii, școlit probabil în școala mănăstirească. În anul 1619 este ridicat la rangul de mitropolit al Țării Românești. Legat de locurile natale și susținător al limbii române, în calitate sa de episcop de Râmnic a donat Mănăstirii Bistrița o cruce cu o inscripție românească³⁰. Nicolae Iorga îl pune pe el în legătură cu traducerea *Cronografului* din limba slavonă în limba română³¹,

²⁷ Pentru această perioadă este edificatoare lucrarea lui P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965.

²⁸ Veniamin Micle, *Medalioane bistrițene*, Eparhia Râmnicului, Sfânta Mănăstire Bistrița, 1999, p. 40.

²⁹ Peste un sfert de veac, un act asemenea este realizat „cătrecătre aceiași Mănăstire Bistrița, danie venind, în 1599, de la niște boierinași”. La Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925, vol. I, p. 219.

³⁰ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită, vol. I, București, Editura Ministeriului de Culte, 1928, p. 251.

³¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii*, vol. I, p. 236.

realizarea călugărului Mihail Moxa/Moxalie de la Mănăstirea Bistrița. *Cronograful* lui Mihail Moxa este considerat prima *Istorie Universală* scrisă în limba română în anul 1620³², lucrare ce putea fi folosită datorită unicității ei prin copiile manuscrise și în alte școli apropiate românești. Pentru traducerea lucrării autorul a folosit o variantă a *Cronicii* universale a bizantinului Manasses³³, adăugând și unele evenimente istorice românești³⁴. Manuscrisul a putut fi scris la Bistrița, Mihail Moxa fiind călugăr aici, cartea a și făcut parte din biblioteca mănăstirii, dovadă fiind însemnările de pe foaia forța³⁵. Istoricul și epigrafistul Grigore Tocilescu a descris volumul ca fiind o carte de lux, elegantă, legată cu scoarțe din lemn, îmbrăcate în piele neagră³⁶. Istoriografia legată de această lucrare este extrem de bogată, prin conținutul său a trezit curiozitatea multor autori români și străini.

Școala românească bistrițeană se dezvoltă treptat până la începutul secolului al XVIII-lea, perioadă în care limba slavonă este eliminată din cancelarie, treptat și din Biserică. Aici școala în limba română s-a dezvoltat prin eforturile cărturarilor formați de arhimandritul Ștefan ajuns episcop în perioada 1726-1727 și ieromonahul Climent, viitor episcop al Râmnicului (1735-1749). Printre ei putem aminti pe ieromonahul Macarie și nepoții episcopului Climent, arhimandriții Ilarion și Antonie, care au condus mănăstirea și învățământul românesc de aici un sfert de veac. În secolele

³² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, vol. 2 (secolele XVII-XVIII), Ediția a II-a, 1994, p. 205.

³³ *Cronica* bizantinului Constantin Manasses a fost scrisă în grecește, în versuri, în secolul al XII-lea și tradusă în medio-bulgară în secolul al XIV-lea, în Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, p. 205.

³⁴ *Enciclopedia istoriografiei românești* (coord. Ștefan Ștefănescu), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 227.

³⁵ N. Simache, Tr. Cristescu, *Cronicile Românești, Cronograful lui Mihail Moxa*, vol. I, transcris și adnotat cu o scurtă privire asupra Istoriografiei Românești și problemei editării cronicilor, Buzău, Tipografia și Legătoria Frații Dumitrescu, Emil Teodoru 2, 1942, p. 2.

³⁶ Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Cuvente den bătrâni-Limba română vorbită între 1550-1600. Studiu paleografico-linguistic*, Volumul 1, București, 1878, p. 339; 343.

XVIII-XIX în scriptoriul – școala de la Mănăstirea Bistrița se desprind câteva nume reprezentative, dintre care o importanță deosebită a prezentat-o Ioachim Bărbătescu, monahul Partenie, călugărul Pahomie și nu în ultimul rând Dionisie Eclesiarhul. Cea mai interesantă figură o reprezintă Dionisie Eclesiarhul, prezent prin arta caligrafiei și a miniaturii în nenumărate locuri, nu numai din Țara Românească, ci și din Transilvania.

Așadar, mult încercata ctitorie a Craioveștilor, după cum o consideră Dan Horia Mazilu, în tabloul sugestiv al activității literare a călugărilor bistrițeni, dispunea de un fond de carte destinat studiului și cercetării, formării copiștilor și copierii manuscriselor, provenite din două direcții. Cea dintâi era reprezentată de relațiile familiei ctitorului fondator cu personalități ale epocii din Serbia, iar cea de-a doua latură converge către așa numitul patronaj de durată, sprijinit de domnitorul Neagoe Basarab, fondatorul instituției și urmașii săi³⁷.

Mănăstirea Bistrița aflată în centrul vieții monahale de sute de ani, prin importanță istorică este comparabilă cu oricare dintre mănăstirile din sud-estul Europei sau din Europa centrală³⁸. Prin funcționarea în timp al scriptoriului în care se caligrafiau și împodobeau manuscrisele proprii sau la cererea comandatarilor, prin existența bibliotecilor, formarea călugărilor în școala, slavo-română, românească, dar și mecenatismul domnitorilor și fețelor bisericești înalte, mănăstirea noastră ocupă un loc de frunte. Este o realitate că celebrele manuscrise realizate aici sau cele care se aflau odinioară în bibliotecile mănăstirii ce poartă însemnări doveditoare, s-au împrăștiat în urma atâtor evenimente istorice, care au schimbat viața monahilor de aici, situația demonstrată în lucrarea noastră anterior. Cele mai nefaste perioade

³⁷ Dan Horia Mazilu, *Recitind*, p. 39.

³⁸ Vezi spre exemplu Albert Flocon, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. Traducere Radu Berceanu, București, 1967, p. 111-122.

pentru bunurile istorice imobile și mobile au fost anii de după cel de al doilea război mondial, când mănăstirea a primit altă utilizare.

Identificarea unui număr reprezentativ de **manuscrise** dintre cele mai vechi care au legături cu Mănăstirea Bistrița olteană se datorează fostului director al Bibliotecii Academiei Române din București, Gabriel Ștrempel care în *Catalogul manuscriselor românești*, apărute întâia oară în București la Editura Științifică și Enciclopedică în anul 1978, a oferit specialiștilor, într-o formă utilă, informații despre acele manuscrise, care prin donații și diverse achiziții, au ajuns în fondurile Bibliotecii Academiei Române³⁹. Prin intermediul lucrărilor lui Gabriel Ștrempel, Petre P. Panaitescu, care a studiat manuscrisele slave aflate în aceeași instituție, și pe lângă alți autori, am putut să facem reconstituirea celor mai vechi cărți și manuscrise care au existat în biblioteca mănăstirii noastre, actualmente păstrându-se în diverse instituții de stat precum Biblioteca Academiei Române din București sau unele muzee. Acestea sunt cele care au aparținut odinioară mănăstirii și au fost descoperite în vara anului 1860 în timpul campaniilor arheologice realizate la nivel național în țara noastră. În prezenta lucrare am destinat un capitol întreg pe care l-am detaliat cu argumente din manuscrisele și cărțile respective. Însemnările manuscrise de pe multe astfel de exemplare fac dovada faptului că ele au loc, cel puțin virtual în biblioteca mănăstirească, pe paginile lor aflându-se însemnările egale cu actul de donație pentru mănăstire.

Un alt segment al cercetării noastre o reprezintă constituirea și existența **colecției de carte românească veche** a Mănăstirii Bistrița olteană în *Centrul de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu cultural Neagoe Basarab* din incinta mănăstirii. Conform Legii Patrimoniului din anul 1974 privind înființarea depozitelor locale în toate eparhiile țării, cartea

³⁹ Episcopul Râmnicului, Ghenadie Enăceanu, a donat valoroase manuscrise din colecția sa particulară, lucrări care au fost studiate și cercetate și de către Gabriel Ștrempel în cele patru volume ale sale reunite în *Catalogul manuscriselor românești*.

veche din arealul Episcopiei Râmnicului și Argeșului⁴⁰ a fost acumulată într-un depozit provizoriu din incinta Mănăstirii Horezu, jud. Vâlcea, urmând ca la Mănăstirea Bistrița olteană să se pregătească un spațiu adecvat privind prezervarea, conservarea și restaurarea acestora. Conform dispoziției 3156 din 8 august 2008 a Episcopiei Râmnicului fondul de carte veche a fost transferat, rând pe rând, la *Centrul de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu cultural Neagoe Basarab* din incinta Mănăstirii Bistrița olteană. Tipăriturile reprezintă peste 400 de titluri de cărți în limba română și în limba greacă⁴¹. Ele sunt redată într-o listă cronologică după anul apariției - tabel în cadrul anexei, cu numărul fișei, titlul, anul și locul de apariție al fiecărei tipărituri. Acest fond de carte reprezintă valori bibliofile românești și europene tipărite încă de la începutul secolului al XVII-lea, din anul 1602, la Veneția, *Mineiele* tipărite în limba greacă, ediții colligate (inv. 6225, 6229, 6230, 6231), *Evanghelia învățătoare* tipărită la Mănăstirea Dealu în anul 1644 (inv. 3254), *Îndreptarea Legii* sau *Pravila lui Matei Basarab*, tipărită la Târgoviște în anul 1652 (inv. 1098), apoi *Cheia Înțeleșului* tipărită în București în anul 1678 (inv. 2056), continuând cu tipăriturile din epoca brâncovenească, ajungând până la epoca modernă prin *Psaltirea* tipărită la Sankt Petersburg în limba rusă cu alfabet chirilic în anul 1900 (inv. 4437) și altele.

Pe lângă tipăriturile menționate și altele nementionate aici se păstrează și unele cărți manuscrise, din care selectăm spre exemplu *Introducere în teologia pastorală*, scrisă cu cerneală ferogalică și chinovar de către mai mulți copişti la jumătatea secolului al XIX-lea, alături de unele ***Pomelnice***, adeseori numite *Proskomisarion*. Acestea sunt adunate laolaltă și constituite într-un bloc de file, legate în piele, altele au coperți de carton

⁴⁰ În acea perioadă Episcopia Râmnicului cuprindea și județul Argeș.

⁴¹ Nu ne-a fost posibilă cercetarea întregului fond de carte veche, reprezentând numărul menționat, de aceea selectăm cele mai reprezentative manuscrise și tipărituri din acesta.

îmbrăcate în pânză. Ele provin de la bisericile parohiale din arealul bistrițean, scrise în răstimpul secolelor XVII-XIX. Au fost întocmite cu scopul de a consemna într-o formă solemnă numele ctitorilor și binefăcătorilor lăcașurilor de cult ctitorite de aceștia. Ele reprezintă izvoare istorice inedite, importante pentru istoria politică și socială a epocii, veritabile comori pentru cunoașterea istoriei locale, surse pentru realizarea monografiilor parohiale sau chiar ale comunelor din care fac parte. Pentru specialiști pot servi pentru cunoașterea onomasticii din arealul cercetat. Pomelnicele din colecție se foloseau în timpul slujbelor (Acatist, Liturghie, Parastas). Sunt împodobite cu miniaturi diferite, executate la comandă, după preferința ctitorilor sau donatorilor. Au și o valoare artistică, fiind completate cu scene iconografice, ceea ce ar crea oportunitatea studierii lor și din punct de vedere artistic. Transliterarea unora dintre aceste *Pomelnice* reprezintă o relevanță în domeniul cercetării, fiind documente unicate. Pentru a putea fi valorificate informațiile de pe filele lor, a fost necesară fotografierea filă cu filă și apoi transliterarea, din alfabetul chirilic în cel latin. Pomelnicele studiate, având număr de file diferite, sunt atât piese pitorești, ce reprezintă arta naivă românească, aproape de cea populară, cât și surse documentare importante despre viața societății. Ele sunt în cea mai mare parte nepublicate și necunoscute în circuitul științific⁴². Poartă mărturie despre monumente istorice din arealul dominat de mănăstirea Bistrița, despre restaurările parțiale, reparațiile bisericilor, bogățiile cu care au fost înzestrate în schimbul pomenirii în timp. Scrierea lor se datorează de cele mai multe ori preoților sau monahilor știutori de scris/citit, cunoscători de regulamente de alcătuire. În istoriografia contemporană, pomelnicele transliterate și cele care nu sunt cuprinse în cercetarea noastră, dar se află în

⁴² O scurtă prezentare întâlnim la *Pomelnice de parohie*, în *Buletinul cercurilor științifice studențești* și la *Cercetarea unui Proscomisarion*, în revista *Transilvania* realizată de subsemnata doctorandă Marina Avram. Din bibliografia generală câteva pomelnice mănăstirești sunt introduse într-o formă de 7 micro-fișe de Gheorghe Popescu Vâlcea, *Miniatura românească*, p. 115-116.

fondurile arealului bistrițean, pot deveni surse istorice cu tematică specială. Valorificarea lor va fi o contribuție la istoria monumentelor religioase din zonă, istoria comunităților rurale, la genealogia familiilor de ctitori, la prețurile practicate în economia vremii, la completarea informațiilor despre tipar și tipografi râmniceni ș. a.

În ultimul capitol numit *Cărți și donatori* am exploatat, pe lângă unele informații specifice din capitolul *Colecția veche de manuscrise ale Mănăstirii Bistrița*, mai ales cărțile tipărite cu însemnări reprezentative pentru câteva categorii de donatori ai fondului format în Centrul de conservare. Referindu-ne la această temă am putut constata că fondul de tipărituri este incomparabil mai bogat în donații de carte pentru lăcașele de cult, decât am putut identifica în pomelnicele prezentate. Darurile în cărți bisericești sunt detectabile în toate fondurile de carte cercetate de-a lungul anilor în cultura românească. Domnitori, ierarhi, preoți și oameni de rând, fiecare în măsura posibilităților financiare au cumpărat cărțile, deloc ieftine, pe care apoi le fac donație lăcașelor de cult. Considerate “trăiri religioase” daruri în cărți l-au apropiat pe donator de Divinitate. Textele manuscrise de pe filele cărților cercetate de noi îl pun adesea pe preot în mijlocul relației, el fiind de fapt mediatorul spiritual al tranzacției. Prin donații se îmbogățea permanent zestrea bisericilor și a celorlalte lăcașe de cult, acestea neavând posibilitatea de a achiziționa cărți necesare pentru desfășurarea cultului. În scopul păstrării cărților donate în spațiul stabilit, donatorii au dorit ca darul lor să fie asigurat prin anathema, blesteme diferite, care nu s-au arătat de ajutor, în timp cărțile ajungând la alți proprietari. Bucuria noastră este păstrarea a cât mai multor exemplare până la noi. În colecția noastră se află toate tipurile de carte, care nu numai că au stat în strana bisericii, dar, pentru populația rurală care doar în cazuri rare avea posibilitatea de a deține cărți ca proprietate particulară, se crea ocazia de a asculta sau de a citi unele texte

permise lecturii din biserică. Despre relația creată între carte – cititor, carte – donator - biserică stau dovada unele din însemnările manuscrise.

Ne-a atras atenția activitatea culturală a episcopului de Râmnic Chesarie, care a inițiat editarea și tipărirea primelor *Mineie*, considerate lucrări reprezentative pentru iluminismul românesc. Activitatea sa de donator de carte îl deosebește de alții prin preocuparea și insistența prin care s-a străduit să transmită cărțile în bisericile din Transilvania, așa cum au făcut-o antecesori ca Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea episcopul Calinic al Râmnicului, prin gestul său, a avut grijă de evoluția culturală a locuitorilor arealului bistrițean prin donarea unei tipografii „pe se'ma orașului Râmnicului Vâlcea”⁴³.

În consecință, putem afirma că la Mănăstirea Bistrița există un vast fond de carte românească veche completat și de tradiționale cărți religioase *Evangelii, Apostole, Cazanii, Antologhioane, Psaltiri, Penticostare, Mineie, Trioduri, Liturghiere, Molitvenice, Aghiasmatare, Panihide*, cărți de muzică psaltică etc., care au stat în apropierea slujitorilor de la mănăstiri și biserici din arealul bistrițean, de fapt cititorilor, formându-și practica cititului. Carte și societate este în acest context un concept plauzibil, dovada fiind înseși cărțile cu completările manuscrise înseilate de cititori – utilizatori pe paginile lor. Ele reprezintă nivelul educațional al societății în care au apărut și în care s-au utilizat. Pe lângă textele propriu-zise, prefețele cărților realizate de unii dintre mitropoliți sau episcopi erudiți pot fi considerate manual de școală accesibile preoților parohiali de rând sau cititorilor mai puțin învățați. Fondul de carte de la Bistrița rămâne în continuare deschis studiului, cercetării și valorificării, pregătirii edițiilor critice după manuscrise și tipăriri în scopul final văzut în dezvoltarea și perpetuarea culturii. Este o realitate că monahii

⁴³ Expresie prezentă în lista actului de donație al Primăriei orașului Râmnic de către ierarhul Calinic. În prezent aceasta este cuprinsă în dosarul actelor de donație existente în arhiva cancelariei Mănăstirii Frâsinei din județul Vâlcea.

au fost cei care în acest context au dus mai departe dorința fondatorilor. Datorită lor, preoților cât și ctitorilor din secolele următoare, s-a contribuit la supraviețuirea în timp a lăcașului de cult.

Ne-am propus în teză noastră de doctorat să restituim culturii românești o pagină din istoria Mănăstirii Bistrița din Oltenia. Reconstituirea bibliotecilor cu fondurile istorice o considerăm parte de istorie culturală. Am coroborat informații publicate încă din secolul al XIX-lea și în cel următor, le-am completat cu cele dobândite de noi cu cartea în mână, realizând imaginea unui început de bibliotecă mănăstirească și continuând cu ceea ce împreună cu restul cărților de pe paginile lucrării de față poate fi o bibliotecă a epocii noastre. Prin ceea ce a însemnat Mănăstirea Bistrița prin fondul său de manuscrise, cărți, obiecte de cult și edificii în secolele trecute și dimensiunea ei culturală de astăzi se datorează oamenilor, domnitorilor, capilor bisericii, preoților precum și celor mai mici călugări. Prin lucrarea noastră am încercat să dezvăluim contribuția lor la ceea ce astăzi reprezintă Mănăstirea Bistrița pentru cultura națională prin manuscrise și cărți.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Surse inedite

- Arhivele Episcopiei Râmnicului, Fondul de documente al Mănăstirii Bistrița, Dosarele cuprinzând „*Correspondența intrată și ieșită pe anul 1959/1960*”, inventariat cu nr. 229.
- Biblioteca Academiei Române, Fondul de manuscrise slavone, Fondul de carte românească veche.
- Fondul de carte românească veche al Centrului de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu cultural Neagoe Basarab din Mănăstirea Bistrița.
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale a județului Râmnic, Fondul de manuscrise – Pomelnice; Album pliat ce conține fotocopii de pe diferite hărți: harta lui Schwantz (1772), harta Daciei (1733-1738), realizată de inginerul maior Johann. C. Weiss etc.

Surse edite

- Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, I-IV, București, 1903-1944.
- Bria, Ion, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994.
- Bogdan, Damian, *Pomelnicul Mănăstirei Bistrița din Moldova*, București, Imprimeria Națională, 1941.
- Brătulescu, Victor, *Miniaturi și manuscrise din museul de artă religioasă*, București, Monitorul oficial și Imprimeriile Statului-Imprimeria Națională, 1939.

- Bulgăre, Gheorghe; Dobridor, Constantinescu, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, București, Saeculum vizual, 2002.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Ciobanu, Elena și al., *Dicționar practic al limbii române*, București, Floarea Darurilor, 1995.
- Corfus, Ilie, *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975.
- Coteanu, Ion și al., *Dicționarul Explicativ al limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- Crăciun, Ioachim; Ilieș, A., *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV-XVIII privind istoria României*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- Dicționarul limbii române*, tomul X, Literele N–O, P, București, Editura Academiei Române, 2010, 2011.
- Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. I (1247-1500), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.
- Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. II (1501-1525), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972.
- Documenta Romaniae Hristorica*, B, Țara Românească, vol. VI (1566 - 1570), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985.

- Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. XXIV (1633 – 1634).
- Drăguț, Vasile, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
- Eineder, George, *Monumeta chartae papyraceae historiam illustratia*, Holland, Editura Hilversum, MCMLX.
- Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Științifică și Enciclopedică, 1978.
- Evseev, Ivan, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, Editura Amarcord, 1994.
- Florescu, Aurelia, *Gravura râmniceană (1705-1827)*, Craiova, Aius, 1998.
- Hașdeu, Bogdan, Petriceicu, *Cuvente den bătrîni-Limba română vorbită între 1550-1600. Studiu paleografico-linguistic*, Volumul 1, București, 1878.
- Iarcu, Dimitrie, *Bibliografia chronologică română sau Catalogu generalu de cărțile române, imprimate de la adoptarea imprimerii, diumetate secolul XVI și până astăzi 1550-1873*, București, Imprimeria Statului, 1873.
- Jordan, Iorgu, *Crestomație romanică, secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, Vol. II., București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965.
- Iorga, Nicolae, *Manuscrise din biblioteci străine*, Întâiul memoriu, Ședința din 28 martie 1898, București, p. 246.
- Iorga, Nicolae, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, București, Editura Ministeriului de instrucție, 1904.
- Iorga, Nicolae, *Inscripții din bisericile României*, București, Editura Minerva, 1905.

- Iorga, Nicolae, *Scrisori și inscripții ardelenene și maramureșene, II, în Studii și documente cu privire la istoria românilor, XIII*, 1906.
- Iorga, Nicolae, *Inscripții din bisericile României*, vol II, București, Atelierele grafice Socec, 1908.
- Istoria literaturii române*, vol I, *Folclorul, Literatura română în perioada feudală 1400-1780*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1964.
- Leca, Octav-George, *Familii boierești române*, București, Editura Minerva, 1899.
- Lupaș, Ioan, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943.
- Manea, Mihai, *Mic dicționar de termeni istorici*, București, All Educational, 1999.
- Mazilu, Horia, Dan, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, Minerva, 1984.
- Mazilu, Horia, Dan, *Recitind literatura română veche*, București, Editura Universității București, 1984.
- Mârza, Eva, *Din istoria tiparului românesc Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, Imago, 1998.
- Noul Dicționar universal al limbii române*, București, Editura Litera, 2008.
- Olteanu, Virgil, *Din istoria și arta cărții*, lexicon, Editura Enciclopedică, 1992.
- Oros, Ioan Maria, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX) Cărți și proprietari*, Cluj-Napoca, Editura Mega, Zalău, Editura Porolissum, 2010.
- Oros, Ioan Maria, *Istoriografie a cărții românești vechi din Transilvania (De la începuturi până la 1948)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2011.

- Panaitescu, Petre, P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, vol I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.
- Popa, Corina, *Monumente medievale din Oltenia*, București, A. C. S., 2011.
- Păcurariu, Mircea, *Dicționarul Teologilor Români*, București, Univers Enciclopedic, 1996.
- Popescu-Vâlcea, Gheorghe, *Miniatura românească*, București, Meridiane, 1981.
- Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*. Coord. Eva Mârza, Florin Bogdan, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Sibiu, Editura Astra Museum, Techno-Media, 2013.
- Ruști, Doina, *Dicționar de teme și simboluri din literatura română*, București, Univers Enciclopedic, 2002.
- Stoica, Robertina, *Bibliografia de referință a cărții vechi (manuscrisă și tipărită)*, București, CIMEC, 1999.
- Stoicescu, Nicolaie, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV – XVIII)*, București, 1971.
- Ștrempel, Gabriel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I., Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.
- Ștrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978-1995.
- Popp, Vasilie, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începuturile lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838. Vezi și în ediție critică realizată cu același titlu de Eva și Iacob Mârza, Editura Dacia, 1995.
- Tugearu, Liana, *Miniatura și ornamentul manuscriselor*, vol. II, București, Editura Simetria, 2006.

Lucrări generale

- Andreescu, Ana, *Arta cărții. Cartea românească veche 1508-1700*, București, Editura Capitel, 2006.
- Andronie Dumitru și al., *Instituția Arhivelor în județele Argeș, Dolj, Gorj, Mehedinți, Olt și Vâlcea*, Râmnicu Vâlcea, Editura Almarom, 2006.
- Alexianu, Alexandru, *Mode și veșminte din trecut*, volumul II, București, Editura Meridiane, 1987.
- Barbu, Daniel, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, București, Meridiane, 1986.
- Bădără, Doru, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Istros, 1998.
- Bălan, Constantin, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României județul istoric Vâlcea (sec. XVI – 1848)*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Beza, Marcu, *Noui urme românești la Mănăstirea Sinai și la Ierusalim*, în *Boabe de grâu*, 9, 1934.
- Beza, Marcu, *Biblioteci mănăstirești la muntele Athos*, București, 1934.
- Bogdan, Ioan, *Buletinul Comisiei istorice a României*, București, Atelierele grafice Socec, 1915.
- Bondoc, Dumitru, *Costești – Vâlcea 45 secole de istorie*, Râmnicu Vâlcea, Offsetcolor, 2002.
- Bucuța, Emanoil, *Biblioteca satului*, București, Fundația culturală regală Principele Carol, 1936.
- Buluță, Gheorghe; Craia, Sultana, *Manuscrise miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Editura Meridiane, 1984.

- Chiaburu, Elena, Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829, Iași, Editura Univ. Alexandru Ioan Cuza, 2005.
- Constantinescu, Radu, *Dionisie din Pietrari miniaturist și caligraf*, București, Meridiane, 1982.
- Costăchel, V.; Panaitescu P. P.; Cazacu, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Științifică, 1957.
- Cristea, Gherasim, *Istoria Eparhiei Râmnicului*, Râmnicu Vâlcea, Editura Conphys, 2009.
- Cronț, Gheorghe, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul mediu*, în *Studii și Materiale de Istorie Medievală*, IV, 1960, p. 5-115.
- Dapontes, Constanstin, (1714 – 1784), *Descrierea geografică a Daciei*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Donat, Ion, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV- XVI)*, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- Duță, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*, București, Sport-Turism, 1988.
- Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea, (1700-1821)*, studii și texte, București, Editura pentru literatură, 1968.
- Filitti, Ioan, C., *Banatul Olteniei și Craioveștii*, Craiova, Scrisul Românesc S. A., 1930.
- Flocon, Albert, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. Traducere Radu Berceanu, București, 1967.

- Giurescu, Constantin C., *Istoria Românilor*, vol. II, București, Editura All Educational, 2000.
- Giurescu, Dinu C., *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, Editura Științifică, 1973.
- Grămadă, Nicolai, *Contribuții la istoria cărții și a scrisului în Evul mediu*, Cernăuți, 1928. Greceanu, Radu, *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, București, Institutul de Arte grafice Carol Göbl, 1906.
- Iorga, Nicolae, *Sate și mănăstiri din România*, București, Editura librăriei Pavel Suru, 1916.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii românești*, vol I, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii românești*, București, ediția a II-a revăzută și adăugită Editura Librăriei Pavel Suru, 1926.
- Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită, vol. I, II, București, Editura Ministeriului de Culte, 1928, 1930.
- Iorga, Nicolae, *Istoria Românilor prin călători*, ediția a II-a adăugită, vol. IV, București, Editura Casei Școalelor, 1929.
- Iorga, Nicolae, *Amintiri din Țara Oltului*, Vălenii de munte, Datina Românească, 1936.
- Iorga, Nicolae, *Despre Cronici și cronicari*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.
- Ivașcu, George, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1969.
- Le Goff, Jacques, *Civilizația occidentului medieval*, București, Editura Științifică, 1970.
- Litzica, Constantin, *Catalogul manuscriptelor grecești*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1909.

- Lupaș, Ioan, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, Nagyszben, Editura și tiparul tipografiei arhidiecezane, 1918.
- Lupu, Daniela, *Tiparul și cartea în Țara Românească între 1716 și 1821*, Iași, Demiurg Plus, 2009.
- Marinoiu, Costea, *Istoria cărții vâlcene*, Craiova, 1981.
- Marinoiu, Costea, *Itinerare vâlcene*, București, Sport Turism, 1987.
- Marinoiu, Costea, *Liturghierul (1508) Prima carte tipărită în spațiul românesc (ipoteza vâlceană)*, Râmnicu Vâlcea, Almarom, 2004.
- Matei, Horia, *Cartea, un călător milenar*, București, Tineretului, 1964.
- Matei, Horia și al., *Istoria României în date*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971.
- Mazilu, Horia, Dan, *Udriște Năsturel*, București, Minerva, 1974.
- Mazilu, Horia, Dan, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Minerva, 1976.
- Mazilu, Horia, Dan, *Literatura română barocă în context european*, București, Minerva, 1996.
- Mazilu, Horia, Dan, *O istorie a blestemului*, București, Polirom, 2001.
- Mârza, Eva, *Din istoria tiparului românesc Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, Ed. Imago, 1998.
- Mârza, Eva, *Explorări bibliologice*, Sibiu, Techno Media, 2008.
- Micle, Veniamin, *Medalioane bistrițene*, Râmnicu Vâlcea, 1994.
- Micle, Veniamin, *Mănăstirea Bistrița olteană*, Râmnic, Eparhia Râmnicului, 1996.
- Micle, Veniamin, *Cuviosul Chiriac Râmniceanu monahul isihast*, Eparhia Râmnicului, Sfânta Mănăstire Bistrița, 2003.
- Micle, Veniamin, *Școala mănăstirească de la Bistrița în cultura românească*, Râmnicu Vâlcea, Almarom, 2004.

- Micle, Veniamin, *Ieromonahul Macarie tipograf român (1508-1512)*, Mănăstirea Bistrița olteană, 2008.
- Mircea, Gabriela, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, Seria Biblioteca Mvsei Apvlensis. XXII, Alba Iulia, Editura Altip, 2008.
- Mihăilă, G., *Cultură și literatură română veche în context european*, studii și texte, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979.
- Mihăilă, Gheorghe, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, București, Roza Vânturilor, 1996.
- Mihăilă, G., *Între Orient și Occident*, studii de cultură și literatură română în secolele al XV-lea – al XVIII, București, Roza Vânturilor, 1999.
- Moisil, Florica - Zamfirescu, Dan, *Neagoe Basarab Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, Chișinău, Litera, 1997.
- Nedelcea, Tudor, *Civilizația cărții*, Craiova, Scrisul românesc, 1996.
- Nicolescu, Corina, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române în secolul XIV-XVII*. Catalog, București, 1964.
- Nicolescu, Corina, *Istoria costumului de curte în Țările Române*, București, Editura Științifică, 1970.
- Niculescu, Theofil, *Sfintele monastiri și schituri din România*, Drobeta Turnu Severin, Editura Mănăstirea Vodița, 2002.
- Panaitescu, Petre, P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965.
- Panaitescu, Petre, P., *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Minerva, 1971.
- Papacostea, Șerban, *Oltenia sub stăpânirea austriacă: 1718-1739*, București, Editura Enciclopedică, 1998.
- Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, vol. 2 (sec. XVII-XVIII), ediția a II-a, 1994.

- Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ediția a V-a, București, Sofia, 2000.
- Petrescu, Eugen, *Vâlcea-Țara lupilor getici sau Ținutul Vâlcilor: călător prin istoria milenară a plaiurilor vâlcene*, vol. I, II, Râmnicu-Vâlcea, Conphys, 2007, 2008.
- Petroșanu, Dragoș P., *Sfântul Grigorie Decapolitul din mănăstirea Bistrița-Vâlcea și alte studii din istorie*, Râmnicu Vâlcea, Editura Offsetcolor, 2007.
- Poenaru, Daniela, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște, 1973.
- Popescu, Nicolae, M., *Viața și faptele domnului Țării Românești Constandin Vodă Brâncoveanu*, București, Tipografia cărților bisericești, 1914.
- Popescu-Vâlcea, Gheorghe, *Anastasiu Crimca*, București, Meridiane, 1972.
- Pușcariu, Sextil, *Istoria literaturii române*, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1921.
- Rizea Ligia Elena Ene, Ioana, *Monumentele istorice din județul Vâlcea repertoriu și cronologie*, Râmnicu Vâlcea, Editura Conphys, 2007.
- Sacerdoțeanu, Aurelian, *Predosloviile cărților românești (1508-1647)*, București, Editura „Librăria Universitară“ I. Cărbuș, 1938.
- Sacerdoțeanu, Aurelian, *Hrisovul*, vol. III, București, 1943.
- Sacralitatea – Asimilări și sinteze culturale în spațiul vâlcean*, București, Palatul Parlamentului Sala Sala „Constantin Brâncuși”, 2002.
- Scorpan, Costin, *Istoria României. Enciclopedie*, București, Nemira, 1997.
- Selejan, Ana, *Scut la nordul Dunării*, Sibiu, Fundația culturală Fronde, 1996.
- Simache, N., Cristescu, Tr., *Cronicile Românești, Cronograful lui Mihail Moxa*, vol. I, transcris și adnotat cu o scurtă privire asupra

- Istoriografiei Românești și problemei editării cronicilor, Buzău, Tipografia și Legătoria Frații Dumitrescu, Emil Teodoru 2, 1942.
- Simonescu, Dan; Buluță, Gheorghe, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Ion Creangă, 1981.
- Solcanu, Ion, *Artă și societate românească sec XIV- XVIII*, București, Editura Enciclopedică, 2002.
- Stanciu, Ilie, *Călătorie în lumea cărții*, București, Didactică și pedagogică, 1970.
- Stoicescu, Nicolae, *Sfatul domnesc și Marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968.
- Stoicescu, Nicolae, *Matei Basarab*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988.
- Stoide, Constantin, *Comerțul cu cărți dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească între 1730 și 1830*, Iași, Demiurg, 2005.
- Ștefănescu, Barbu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2004.
- Ștefănescu, Ștefan, *Bănia în Țara Românească*, București, Editura Științifică, 1965.
- Ștefănescu, Ștefan-Mureșan, Camil, *Istoria Românilor*, vol. IV, De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”, București, Enciclopedică, 2001.
- Tatai-Baltă, Cornel, *Pagini de artă românească*, Blaj, editat de Primăria municipiului Blaj, 1998.
- Tatai-Baltă, Cornel, *Scrieri despre artă*, Alba Iulia, Altip, 2005.
- Tatay, Anca Elisabeta, *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780-1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011.

- Tatay, Anca Elisabeta; Tatay-Baltă, Cornel, Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016.
- Tomescu, Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, Editura Științifică, 1968.
- Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Țările Române. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, vol.I, București, 1959.

Studii și articole

- Avram, Marina, *Pomelnice de parohie din Râmnicu Vâlcea (1822-1871) păstrate la Mănăstirea Bistrița*, Alba Iulia, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, nr. 16, 2010, p. 33-48.
- Avram, Marina, *Cercetarea unui Proscomisarion (Pomealnicul cel Mare) din secolul al XIX-lea al unei parohii vâlcene*, în *Transilvania*, 2012, nr. 5-6, p. 97-104.
- Bălășel, Teodor, *Un manuscris din 1798 al lui Dionisie ecleziarhul*, în *Arhivele Olteniei*, nr. 83-85, 1936, p. 100-106.
- Donat, Ion, *Fundațiunile religioase ale Olteniei-mănăstiri și schituri*, în *Arhivele Olteniei* nr. 86-88, anul XV iunie-dec. 1936, p. 262-274.
- Enăcescu, Ghenadie, *Pomelnicul bisericii cu hramul Sf. Ierarh Nicolae din Craiova*, în *Biserica Ortodoxă Română*, București, XV, 1891, p. 246.
- Filitti, Ioan, C., „Craioveștii”, în *Convorbiri literare*, nr. 3, martie, 1922, București, p. 194-227.
- Ionașcu, Ioan, *Istoricul mănăstirii Hurez (anexe)*, în *Arhivele Olteniei*, nr. 83-85, 1936, p. 163-167.

- Kalinderu, Ion, *Portretele bizantine în bisericile orientale și în ale noastre*, în *Revista enciclopedică populară, Albina*, anul XV, nr. 45-46; 5-12 august, București, 1912, p. 1903.
- Mârza, Eva, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, în *Limba română*, 1978, XXVII, nr. 2, p. 173.
- Mârza, Eva, *Donații de cărți Șerban Cantacuzino pentru Transilvania*, în *Biblioteca și cercetarea*, Cluj, 1986, X, p. 293-297.
- Mârza, Eva, *Tipograful vienez Joseph Lorenz von Kurzböck și cartea românească veche, vector al identității culturale*, în *Revista Transilvania*, 2013, nr. 5-6, p. 13-19.
- Odobescu, Alexandru, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate în Monastirea Bistrița (Districtul Vâlcea în România) în Revista Română pentru Științe, Litere și Arte*, București, 1881, p. 703-742.
- Rădulescu, Ana-Maria, *Desființarea mănăstirilor din Arhiepiscopia Craiovei. Perioada 1958-1960*, în revista *Mitropolia Olteniei*, LXIII (745-748), nr. 1-4, ianuarie-aprilie, 2011, p. 203.
- Sacerdoțeanu, Aurelian, *Cronicarul Dionisie, episcop al Mănăstirii Bistrița din Vâlcea*, în *Arhivele Olteniei* nr. 86-88, 1936, p. 257-261.
- Studii - Revistă de istorie*, București, tomul 18, nr. 5, 1965, p. 1001-1038.
- Șerbănescu, Florin, „Neagoe Basarab, Domnitorul Țării Românești (1512-1521)”, în *Argumente pentru canonizare*, Târgoviște, 2008.